

УДК 811.161.2'282

DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/50-23>

Тетяна БІЛЕНКО,

orcid.org/0000-0001-7187-9479

кандидат філологічних наук,

доцент кафедри українознавства та загальної мовної підготовки
Національного університету «Запорізька політехніка»
(Запоріжжя, Україна) tanyabless@ukr.net

Тетяна КАТИШ,

orcid.org/0000-0002-5442-6491

кандидат філологічних наук,

доцент кафедри українознавства та загальної мовної підготовки
Національного університету «Запорізька політехніка»
(Запоріжжя, Україна) tetyana0408@ukr.net

ТЕМПОРАЛЬНІ ЛЕКСЕМИ НА ПОЗНАЧЕННЯ ТОЧНИХ ЧАСОВИХ ВІДРІЗКІВ У «СЛОВНИКУ ГОВІРОК НИЖНЬОЇ НАДДНІПРЯНЩИНИ» В.А. ЧАБАНЕНКА

Одним із першочергових завдань сучасної української діалектології є системне вивчення структурно-семантичних особливостей діалектних одиниць певної етномовної території або частини цієї території за окремими тематичними групами лексики та лексично-семантичними групами. Проблеми закономірностей сегментації лексичної системи, формування засобів номінації, виявлення чинників розвитку лексики й семантики на сьогодні стають пріоритетними.

Особливе світовідчуття жителів окремої території країни виявляється в темпоральній говірковій лексиці. Категорія часу є одним з найбільш абстрактних понять, що становить суть людського буття. Вона лежить в основі будь-якої культури й належить до базових, архетипових понять того чи іншого народу про світобудову. Стаття є спробою подати опис лексем на позначення точних часових відрізків – одного з інформативних шарів діалектної лексики, який склався на основі широкого та всебічного використання всіх ресурсів загальнонаціональної мови та став її органічною частиною. З'ясування семантики, структури та лексично-словотвірного значення мовних засобів на позначення часу, виявлення їх потенційних можливостей, зафіксованих у відомій етнографічній праці «Словнику говірок Нижньої Наддніпрянщини» Віктора Антоновича Чабаненка, присвячене наше дослідження. На матеріалі говірок Нижньої Наддніпрянщини виявлено типовість вербального відображення позамовної дійсності темпоральними конструкціями, кореляції мови й відображуваного нею ареального сегмента. Це, у свою чергу, розкриває особливості діалектної мови як однієї з форм функціонування національної мови, оскільки темпоральна лексика відображає переважно лінгвістичні традиції етнотериторії, виявляє цілий ряд характерних місцевих фонетичних, граматичних та семантичних особливостей. Власне характер поєднання та/або вияву таких одиниць становить специфіку лексичної системи говірок Нижньої Наддніпрянщини.

Ключові слова: етномовна територія, темпороніми, лексеми на позначення точних часових відрізків, діалектизми.

Tetyana BILENKO,

orcid.org/0000-0001-7187-9479

Candidate of Philological Sciences

Associate Professor at the Department of Ukrainian Studies and General Language Training
Zaporizhzhya Polytechnic National University
(Zaporizhzhia, Ukraine) tanyabless@ukr.net

Tetyana KATYSH,

orcid.org/0000-0002-5442-6491

Candidate of Philological Sciences,

Associate Professor at the Department of Ukrainian Studies and General Language Training
Zaporizhzhya Polytechnic National University
(Zaporizhzhia, Ukraine) tetyana0408@ukr.net

TOKENS TO DENOTE EXACT TIME PERIODS IN THE «THE DICTIONARY OF THE LOWER DNIEPER'S DIALECTS» BY V.A. CHABANENKO

One of the primary tasks of modern Ukrainian dialectology is the systematic study of structural and semantic features of dialect units of a certain ethnolinguistic territory or part of this territory by individual thematic groups of vocabulary

and lexical-semantic groups. The problems of lexical system segmentation, peculiarities in means of nomination, revealing factors of vocabulary and semantics development are becoming a priority today.

The special worldview of the inhabitants in a separate country's territory is reflected in temporal colloquial vocabulary. The category of time is one of the most abstract concepts and constitutes the essence of human existence. It is the basis of any culture and belongs to any nation's basic, archetypal concepts about the universe. The article is an attempt to describe the tokens to indicate the exact time intervals - one of the informative layers of dialectal vocabulary, which was formed on the basis of extensive and comprehensive use of all resources of the national language and became an organic part of it. Our research is devoted to semantics elucidation, the structure and lexical-word-forming meaning of linguistic means to indicate time, revealing their potential possibilities, recorded in the famous ethnographic work "The dictionary of the Lower Dnieper's dialects" by Viktor Antonovych Chabanenko. The material of the Lower Dnieper region's dialects reveals the typicality of verbal reflection of extralinguistic reality by means of temporal constructions, language correlation and the areal segment reflected by it. This, in turn, shows the peculiarities of the dialectal language as one of the national language forms functioning, since temporal vocabulary mainly reflects linguistic traditions of the ethnic territory, reveals a number of characteristic local phonetic, grammatical and semantic features. In fact, the nature of the combination and/or manifestation of such units builds up the specifics in the lexical system of the Lower Dnieper's dialects.

Key words: *ethnolinguistic territory, temporonyms, tokens to denote exact time periods, dialectisms.*

Постановка проблеми. Індивідуальне бачення світу жителів окремої території країни виявляється в говірковій лексиці, в окремих її одиницях, у яких зіставлені соціально-історичні зрізи епох, сформовані стереотипи мислення й мовної поведінки представників різних соціальних і професійних шарів, морально-етичні та естетичні традиції й цінності. Вони відображають не тільки універсальні, але й специфічні характеристики матеріального й духовного життя народу. Говіркові лексеми – це джерела культурно-національної інтерпретації дійсності, які в концентрованому вигляді несуть країнознавчу (етнокультурну) інформацію, вони з'єднані збирачами в збірники й становлять національне надбання етносу. Пояснення самотності етнокультури слід шукати в словах, якими фіксуються образи пізнаваних предметів і явищ. Темпоральні культурно марковані лексеми якраз і задають ту систему координат, у якій живе людина, що формує образ світу як основоположний елемент етнокультури. Позначаючи час, його точно або неточно окреслені межі, темпоральне слово разом з тим передає його зв'язки й поєднання в динамічному цілому, в історичній дійсності та відображає розуміння стосовно руху як циклічно, так і в розвитку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Лексика діалектної мови на різних етапах історичного розвитку цікавить сучасних науковців своєю семантичною та функційною специфікою. Діалектні флективні мовні засоби з емоційним змістом, їх належність до різноманітних тематичних груп лексики були предметом вивчення багатьох українських (К. Глуховцева, О. Дворянкін, В.Леснова, Л.Денисенко, В.Чабаненко) та зарубіжних (С. Вауліна, Л. Дем'янова, Т. Матвеева) мовознавців. Значне місце в системі досліджень говірок за етнографічними матеріалами посідає «Словник говірок Нижньої Наддніпряниці»

В. Чабаненка. До реєстру словника включено понад 10000 слів, не рахуючи тих, що подані як покликання. Абсолютну більшість реєстрових одиниць становлять говіркові слова, зібрані самим укладачем упродовж 1955 – 1985 років та студентами-філологами Запорізького педінституту упродовж 1967 – 1990 років у 350 населених пунктах на території Дніпропетровської, Запорізької, Херсонської і частково Донецької, Миколаївської та Кіровоградської областей. Його можна вважати певною мірою історичним, оскільки показує еволюцію місцевої говіркової лексики за останні півтора століття. Слова у словнику визначено за граматичною, стилістичною, галузевою належністю за допомогою умовних скорочень та позначок (Чабаненко, І с. 3 – 5).

Незважаючи на те, що дослідженню цієї проблеми присвячена низка мовознавчих праць, стан вивчення різних тематичних груп діалектизмів залишається поза увагою науковців. Зокрема, в україністиці недостатньо повно описано темпоральну лексику, що зумовлено іншими науковими пріоритетами в українській діалектології та станом діалектної семасіології. Дослідження словникового складу говорів передбачає не тільки фіксацію темпоральних мовних одиниць, а й з'ясування їхньої семантики, структури та лексично-словотвірного значення, виявлення їх потенційних можливостей, відображених в етнографічних записках, зокрема в «Словнику говірок Нижньої Наддніпряниці» Віктора Антоновича Чабаненка. Цим умотивовуємо **актуальність** нашої розвідки.

Мета нашого дослідження полягає в етнолінгвістичному аналізі специфіки лексем на позначення точних часових відрізків у говірках Нижньої Наддніпряниці, співвідносних із темпоральним кодом культури через базові компоненти-темпороніми. Поставлена мета передбачає розв'язання таких завдань: 1) розкрити особ-

ливості лексем на позначення точних часових відрізків у говірках Нижньої Наддніпрянщини; 2) виокремити найбільш типові лексично-семантичні групи темпоральності.

Виклад матеріалу. Категорія часу є одним з найбільш абстрактних понять, що лежить в основі будь-якої культури та належить до базових уявлень того чи того мовного етносу. Людина відчуває час як частину свого життя, тому у всьому багатстві своєї семантики це відбивається в мові, суб'єктивно переломлюючись у свідомості й мовленні людини. Лінгвістичний час становить собою мовну проєкцію комплексу наявних у спільноти знань про реальну дійсність, діяльність людини, яка бере участь у трансформації об'єктивного світу в суб'єктивний. Часові одиниці відображають не тільки універсальні, але й специфічні характеристики матеріального та духовного життя народу. Назви часових понять диференціюються з уваги на семантичні ознаки того чи того порядку та об'єднуються в різні лексично-семантичні групи. Кожна така група особливо широко представлена в діалектних системах Нижньої Наддніпрянщини. У межах її лексично-семантичного поля темпоральності виділяємо лексично-семантичні групи, об'єднані навколо спільної (інтегральної) архісеми "темпоральність" (часу): назви точних часових відрізків (час, минута) і назви неточних часових відрізків (времня, время'я, життя, уремня, возраст).

Проаналізований матеріал дозволяє віднести до точних часових відрізків такі групи:

- назви пір року (осінь, зима);
- назви частин доби (засвіта, вутром, заутра, ночью, сумерки);
- назви місяців (сентябрь, октябрь, ноябрь, дикабрь, январь, хивраль, март, апрель, юнь, июль, август);
- назви, що вказують на часовий період життя істоти та рослини (двойгодок, съомак, дев'ятак, третяк).

Лексично-семантична група назв точних часових відрізків вказує на точно визначений, конкретний час, часовий відрізок, період. Центром, що характеризує одну групу, є ядро, у якому зосереджуються, максимально концентруються специфічні її ознаки. Ядерні елементи – це в основному слова морфологічно прості, широкої сполучуваності, з різноманітним спектром значення. У межах лексично-семантичного поля темпоральності назв точних часових відрізків розрізняємо такі ядра: минута (хвилина). *Минути дві постояла, а тут і поїзд* (Чабаненко, II, с. 284); час [ч'ас] (година). *Через часа три приїздить (Засорин) прямо ув острог* (Чабаненко, IV, с. 209).

Лексично-семантичне мікрополе назв пір року в говірках Нижньої Наддніпрянщини представлене такими ядерними елементами: осінь [осен'], (осінь). *Приїде осен', треба город орат'* (Чабаненко, III, с. 59); зима [з'іма], (зима). *Оце яка зима заколупнулась!* (Чабаненко, III, с. 101). У назвах частин доби визначаємо такі ядра: утро (ранок). *Утро с'од'н'і таке тихе!* (Чабаненко, IV, с. 178); сумерки (присмерк). *Пішла я шукать своїх гусей уже сумерками* (Чабаненко, IV, с. 115).

Ядерні лексеми назв місяців: сінтябрь [с'інт'абир'] – вересень (*У сінтябрі уже й перший мороз може ударит'*) (Чабаненко, IV, с. 66); октябиль [октабиль'] – жовтень (*У окт'абр'і уже може й мороз ударит'*) (Чабаненко, III, с. 50); ноябрь [нойабиль'] – листопад (Як у ноябрі дикі качки літають, то буде тепло) (Чабаненко, II, с. 370); дикабрь [д'ікабиль'] – грудень (*Л'он'ка наш аж в д'ікабр'і з армії прийиш'оу*) (Чабаненко, I, с. 276); январь [йоанвар'] – січень (*Заріжемо кабана дес'там у йанвар'і, йак будут' сил'н'і морози*) (Чабаненко, IV, с. 258); інварь [йінвар'] – січень (*Дід Омел'ко, кажис', у йінвар'і, померли*) (Чабаненко, II, с. 133); хівраль [х'іурал'] – лютий (*Ух'іурал'і йому споуниц'а сім год*) (Чабаненко, IV, с. 195); март – березень (*У марту бувайе, шо уже й оброк'іс ц'в'іте*) (Чабаненко, II, с. 273); апрель [апрел'] – квітень (*До апрел'а ше три м'іс'ац'і осталос'*) (Чабаненко, I, с. 50); іюнь [іу'н'] – червень (*До нач'ала йіу'н'а три д'н'і осталос'*) (Чабаненко, II, с. 133); юнь [йун'], те саме, що іюнь (*Йун' – капризний м'іс'ац': і холод, і шо хоч' може бут'*) (Чабаненко, IV, с. 254); *У йіул'і Оксан'і дес'ат' год споуниц'а* (Чабаненко, II, с. 132); *Сваха казала, шо аж у й'ул'і прий'іде* (Чабаненко, IV, с. 254); август [аугуст'] – серпень (*У к'інц'і аугуста ноч'і уже холодн'і*) (Чабаненко, I, с. 47). У значенні лексем точних часових відрізків пір року, назв місяців є вказівка на обмеження в своїй протяжності: людина штучно задає орієнтир, за яким визначають, про який саме час йде мова, підкреслюючи індивідуальний характер у відчутті. У словнику говірок Нижньої Наддніпрянщини не фіксуємо ядра назв, які вказують на часовий період життя істот та рослин.

На основі проведених досліджень ядерних елементів точних відрізків часу можна побачити, що ядра мікросистем представлені невеликим набором лексем. Деякі з них семантично тотожні й репрезентовані синонімічними рядами, напр: январь [йоанвар'] – інварь [йінвар']; іюнь [ііун'] – юнь [йун']; іюль [йіул'] – юль [йул']. Інші вступають між собою у родо-видові відношення: пори року: осінь [осен'] – зима [з'іма]; частини доби: утро –

сумерки; місяці: *сентябрь* [с`інт`абир`] – *октябрь* [октабир`] – *ноябрь* [нойабир`] – *декабрь* [д`ікабир`] – *январь* [йоанвар`] – *інварь* [йінвар`] – *хивраль* [х`іурал`] – *март* – *апрель* [апрел`] – *іюнь* [іу`н`] – *юнь* [йун`] – *іюль* [ййул`] – *юль* [йул`] – *август* [аугуст`]; час: *минута*, [ч`ас].

З погляду походження майже всі ці назви ввійшли до говіркової лексичної системи Нижньої Наддніпрянщини з російської мови. Навколо центру назв точних часових відрізків сформувалась периферія, яка об'єднала лексичні й словотвірні компоненти лексично-семантичного поля темпоральності у своєрідні підсистеми. Вони не мають ні впорядкованості, ні замкненості, а перебувають у постійному розвитку. До них можна віднести такі лексеми: *минутка*, *минуточка* зменш-пестл. до *минута*. *Підож`д`іт` минуточ`ку, йа у контору з`б`ігайу* (Чабаненко, I, с. 284). *Года* (роковина смерті). *Наш д`ід умер прошлойу ос`ін`у, скоро года будем спраул`ат`* (Чабаненко, I, с. 238). *Годи* (іменини). *А м`ін`і на годи подарили д`іти платок*. *Годовик* (тварина чоловічої статі віком в один рік). *Буу саме тод`і у мене бич`ок-годовик* (Чабаненко, I, с. 238). *Годовичка* [годович`ка] (така, що прожила один рік). – *А що, ця индичка стара?* – *Ні, годовичка* (Чабаненко, I, с. 238). *Годовичок* [годович`ок], *чка*. *р`ийец`а* (Чабаненко, I, с. 238). *Годовщина* [годоушч`ина] (те саме, що годи). *Погукали й Грив`ка на годошч`ину а він не прийшоу* (Чабаненко, I, с. 238). *Годовщини* [годоушч`ини] (те саме, що годи). *А у Варки годоушч`ини у майу, а у мене у хіурал`і* (Чабаненко, I, с. 238). *Тогодній* [тогодн`ій] (минулорічний). *Принеси` тогод`н`е вино, бо це ще молоде* (Чабаненко, IV, с. 127). *Тогоднішній* [тогодн`ішн`ій] (те саме, що тогодній). *Розкриємо тогод`н`ішн`у концерву, а ц`а ше хай постойе* (Чабаненко, IV, с. 127). *Півгоду* [п`іуго`ду] (невідм. півроку). *Ми ж тебе п`іугоду ждали* (Чабаненко, III, с. 112). *Річняк* [р`ічн`ак] (річна теличка) (Чабаненко, IV, с. 11). *Кончина* [конч`ина`] (кінець) (Чабаненко, II, с. 198). *Часи* [ч`аси] (годинник). *Сповідается солдат і чує, що у батюшки часи дзенькають* (Чабаненко, IV, с. 209). *Часок* [ч`асок] (пестл. до час). *Погул`ай у нас іс ч`асок, а за тим, може. Й`мати прийде* (Чабаненко, V, с. 210). *Півгоду* [п`іугоду] (невідм. півроку). *Ми ж тебе п`іугоду ждали* (Чабаненко, III, с. 112); *Позапрошлогодній* [позапрошлогодн`ій] (позаминулорічний). *Давай на палит` позапрошлогод`н`у солому, а нов`іша хій ще полеже* (Чабаненко, III, с. 161); *позапрошлогоднішній* [позапрошлогодн`ішн`ій] (те саме, що

позапрошлогодній (Чабаненко, III, с. 161); *прошлогодній* [прошлогодн`ій] (минулорічний). *Це дуже стара газета, ще прошлогод`н`іа* (Чабаненко, III, с. 293); *прошлогоднішній* [прошлогоднішн`ій] (те саме, що прошлогодній (Чабаненко, III, с. 293); *тогодній* [тогодн`ій] (минулорічний). *Принести тогодн`е вино, бо це ще молоде* (Чабаненко, IV, с. 127); *тогоднішній* [тогодн`ішн`ій] (те саме, що тогодній). *Розкриємо тогодн`ішню концерву, а ц`а ще хай постойе* (Чабаненко, IV, с. 127); *щогоду*, [ш`іогоду] (присл. щороку). *Тут день і ніч пугають пугачі. Колись щогоду багато їх плодилось, а тепер виводяться* (Чабаненко, IV, с. 253); *цьогодній* [ц`ьогодн`ій] (ц`ьогорічний). *Шо ти р`імн`аєш ц`ьогодн`ій урожай с прошлогод`н`ім? Прошлий год усе ж було вигор`іло* (Чабаненко, IV, с. 207); *цьогоднішній* [ц`ьогодн`ішн`ій] (ц`ьогорічний). *Давай кончим стару картопл`у, а тод`і варитимем ц`ьогодн`ішн`у* (Чабаненко, IV, с. 207). *Часики* [ч`асики] (зменш-пестл. до часи). *Так`і були лоук`і ч`асики – і в`ін розбиу ирод!* (Чабаненко, IV, с. 209). *Часовщик* [ч`асоушч`ик] (майстер-годинник). *Йа ос` договор`ус`а с ч`асоушч`иком, хай справе оці ч`аси* (Чабаненко, IV, с. 209); *Часовщиця* [ч`асоушч`иц`а] (дружина часовщика). *Побалакай із ч`асоушч`иц`ою, щоб продала нам йаблук* (Чабаненко, IV, с. 209).

Висновки. На основі дослідженого матеріалу лексично-семантичного поля темпоральності говірок Нижньої Наддніпрянщини можна дійти висновку, що переважна більшість лексем периферії групи назв точних відрізків часу належить до іменних частин мови, а саме іменника, рідше – прикметника, найменшу групу становлять прислівники. Записи діалектного мовлення з Нижньої Наддніпрянщини дають підстави твердити, що в розгляданих говірках поширене лексико-семантичне мікрополе назв пів року та відрізків пів року, назв місяців. Діалектним мовним засобом на позначення часу при всій їх різноплановості властиві спільні інваріантні семантичні ознаки, що утворюють певну систему, яка є своєрідною підсистемою лексики Нижньої Наддніпрянщини. Вона не позначена послідовністю, замкненістю, а відзначається відкритістю й постійним розвитком. Результати дослідження сприятимуть репрезентації аналізованого сегмента діалектної лексики в загальноукраїнському континуумі, відкриють **перспективи дослідження** інших тематичних груп діалектної лексики.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Вербовий М. В., 2017. Із спостережень над особливостями лексики, що пов'язана з традиційним харчуванням, у говірках Криворіжжя. – Т. LXIV. – С.353 – 369.
2. Гартоване слово: Постійні порівняння в говірках Нижньої Наддніпрянщини / зібрав і упорядкував Віктор Чабаненко. ("Пам'ятки мовної культури Нижньої Наддніпрянщини"). Вип. 3. Запоріжжя, 1995. 164 с.
3. Словник української мови в 11 т. Київ : Наук. думка, 1970–1980. Т. 1–11.
4. Чабаненко Віктор, 1992. Словник говірок Нижньої Наддніпрянщини, Т. 1–4, Комунар, Запоріжжя.

REFERENCES

1. Verbovy, M. (2017). Iz sposterezhen nad osoblyvostiamy leksyky, shcho pov'iazana z tradytsiinym kharchuvanniam, u hovirkakh Kryvorizhzhia [From observations on the features of vocabulary associated with traditional food in the dialects of Kryvyi Rih]. Т. LXIV. (pp. 353 – 369). Kryvyi Rih [in Ukrainian].
2. Hartovane slovo: Postiini porivniannia v hovirkakh Nyzhnoi Naddnyprianshchyny [Tempered word: Constant comparisons in the dialects of the Lower Dnieper / collected and arranged by Victor Chabanenko. ("Monuments of language culture of the Lower Dnieper"). Vip. 3. Zaporozhye, 1995. 164 p. Zaporizhzhya [in Ukrainian].
3. Slovnyk ukrainskoi movy v 11 t. [Dictionary of the Ukrainian language in 11 volumes]. Kyiv: Nauk. opinion, 1970–1980. Vol. 1–11. Kyiv [in Ukrainian].
4. Chabanenko Victor, (1992). Slovnyk hovirok Nyzhnoi Naddnyprianshchyny [Dictionary of dialects of the Lower Dnieper, vols]. 1-4, Communard, Zaporozhye [in Ukrainian].